

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2020/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

A Lavater-szövegek kontrollfordítója
V. Horváth Károly

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

Fiziognómia és irodalom a XVIII–XIX. században

Szerkesztette
Tóth Orsolya

TARTALOM

TÓTH ORSOLYA	
Előszó	7

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

CSOBÓ PÉTER GYÖRGY	
Fiziognómia és antifiziognómia	
Lichtenberg és a „fragmentum-vita”	13
BÓDI KATALIN	
A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében.....	61
KUCSERKA ZSÓFIA	
Kire ütött ez a gyerek?	
A szülő–gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben	79
ZÁKÁNY TÓTH PÉTER	
A képzelő-erő betegségei	
Kölcsey Ferenc: <i>A' karpáti kincstár</i>	93
VÖÖ GABRIELLA	
Ha a leviatán a textus	
A <i>Moby Dick</i> és az amerikai testtudományok	109

FILLÉRTÁR

JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására I. (<i>Pálfy Eszter fordítása</i>).....	129
JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására II. (<i>Pálfy Eszter és Szolnoki Anna fordítása</i>)	151
GEORG CHRISTOPH LICHTENBERG	
Töredék a farkakról (<i>Csobó Péter György fordítása</i>)	161

KRITIKAI LAPOK

TÖRÖK ZSUZSA	
Az irodalom és irodalomtörténet-írás mibenlétéről	
(Szilágyi Márton, <i>Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok</i> , Bp., Ráció, 2020.)	169

Kucserka Zsófia

Kire ütött ez a gyerek?

A szülő–gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben

A gyermekek és szülei közötti hasonlóság az emberiség sok évezredes megfigyelése; a hasonlóság értelmezése azonban kulturálisan meghatározott, és mint ilyen, változó elméleti keretek között történik. Az öröklés törvényszerűségei vagy szabályszerűségei a genetika előtti orvosi elméletekben rejtélyes mintázatokat követtek. Hiszen a gyerekek legtöbb esetben szülei arcvonásainak valamilyen keverékét hordozzák – néha azonban nem. A gyerekekben sokszor a nagyszülők vagy korábbi generációk jegyei ismerhetők fel – néha azonban nem. Betegségek és jellemző tulajdonságok olykor generációkon át öröklődnek – de nem mindig. Az állattenyésztés során jóval korábban ismertek és (ki)használtak lettek azok az öröklődéssel kapcsolatos szabályszerűségek, amelyek az egészséges, erős utódok tenyésztését lehetővé tették. Nem véletlen, hogy az első, a „genetika” szót is használó leírások állattenyésztési és növénytermesztési kontextusokban mozogtak.¹ Az emberi öröklődés és hasonlatosság kérdése azonban a növényeknél és az állatoknál összetettebb, kiismerhetetlenebb kérdésnek tűnt. Az arisztotelianus antropológiai elképzelés szerint, amely a galénoszi, avicennai orvosláson keresztül évszázadokig meghatározta az európai orvoslás elméletét és gyakorlatát, test és lélek olyan elválaszthatatlan egységben működik, ahol a lélek erői képesek testi változások előidézésére.² A Pseudo Arisztotelész-i hagyományhoz köthető fiziognómiai gondolkodásban a gyermek többnyire szüleire hasonlít. A hasonlóság oka pedig (elsősorban) az anya és (kisebb mértékben) az apa erős képzelete. A szülők teremtő képzelete a fiziognómiai elgondolás szerint a lélek hatóerejeként rajzolja a születő gyermek vonásait.³ A genetika kora előtt íródott regényekben a szereplői

1 FETETICS Imre, *Weitere Erklärungen des Herrn Grafen Emmerich von Festetics über Inzucht, Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 1819/22, 169–172; Johann Gregor MENDEL, *Versuche über Pflanzen-Hybriden = Verhandlung des naturforschenden Vereins in Brünn*, 4 [1865], Brünn, Im Verlage des Vereines, 1866, Abhandlungen, 3–47.

2 PSEUDO ARISZTOTELÉSZ, *Fiziognómia = „Természeted az arcodon”, 2. kötet: A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*, szerk. VÍGH Éva, Szeged, JATEPress, 2006 (Ikonológia és műértkezés, 11), 11–26; lásd erről: *Psyche and Soma: Physicians and metaphysicians on the Mind-Body Problem from Antiquity to Enlightenment*, eds. John P. WRIGHT, Paul POTTER, Oxford, Oxford University Press, 2000.

3 Anna AKASOY, *Arabic Physiognomy as a Link Between Astrology and Medicine = Astro-Medicine: Astrology and Medicine, East and West*, eds. Anna AKASOY, Charles BURNETT, Ronit YOELI-TLALIM, Firenze, Sismel-Edizioni del Galluzzo, 2008, 119–141; a témáról különösen: 132.

viselkedés értelmezéséhez sokszor elengedhetetlennek tűnik a hasonlóság korábbi, a mi számunkra nehezen hozzáférhető elméleteinek ismerete, kontextusa.⁴

Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* (1852–53) című beszélyfüzetében két történetyszál bogozódik össze. Ameline (Cecil) és Florestán végzetes házassági történetében a főszereplők derűs családéletét egy szerencsétlen, könnyelmű lépés és annak szörnyű következményei teszik tönkre. Az arisztokratikusan büszke Villemont Florestán gróf, aki amellet, hogy szereti nejét, kisebb kalandokat is megenged magának, elcsábítja feleségének komornáját, Ágnest, és éjjeli találkat beszél meg vele a kastély elhagyatott, félreeső részébe, a vörös szobába. A titkos találkára azonban maga helyett mór inasát, Jágót küldi el. Közben Ágnesnek büntudata lesz, és az utolsó pillanatban bevallja úrnőjének, hogy Florestánnal lesz titkos-tiltott találkaja. Ameline hirtelen ötlettől hajtva maga megy el a vörös szobába a megbeszélt időpontban, ahol így végül Jágó és Ameline találkoznak Florestán és Ágnes helyett. Az ártatlanul bűnös házasságtörésből „torz” gyermek születik, akit Florestán engesztelhetetlenül gyűlöl, Ameline azonban saját gyermekeként szeret. A félvér gyerek, aki mindig a vörös szobában történetekre emlékezteti a szereplőket, a házastársak közé áll. Amikor a törvénytelen fiú beteg lesz és meghal, Florestán hiába térne vissza megbántott nejéhez, Ameline iszonyodik tőle, amiért anyai ragaszkodásában megsértette, és örökre elhagyja férjét.

Az elbeszélés több szempontból is nehézség elé állítja a mai értelmezőt. Igaz, már Péterfy Jenő⁵ és később Papp Ferenc⁶ számára is problémás volt a történet; mindketten úgy érezték, kilóg a Kemény-életműből, mivel francia vadromantikus klisékből építkező, kissé túlcsavart, túlbonyolított története inkább a cselekmény izgalmas fordulataival próbálja lebilincselni olvasóit a részletesen kidolgozott lélektani indokoltság helyett. A történet groteszk és hatásvadász, túlzónak tűnik a helyszín is (a vad sziklák közt megbújó romantikus kastély és a titokzatos vörös szoba). A cselekmény bizarr szexualitása is okozhatta, hogy a lassú, higgadt, elemző prózát magasra értékelő kritikusok szemében az erotikus képzeletet túlságosan megfeszítő vörös szobás történet visszatetszést keltett.

Ugyanakkor a történet romantikus túlzásain kívül nehézséget jelent a szereplők indokainak és lelki működésének értelmezése is. Ez utóbbi már a történet szintjén is igaz, hiszen a házastársak közt épp az okoz konfliktust, hogy nem értik egymás motívumait. Florestán számára megfoghatatlan, hogy Ameline hogyan ragaszkodhat egy ilyen torzszülötthöz, aki ráadásul mindig a bűnére emlékezteti.

– Az ember külső jegyeit és a jellem vonásait a fiziognómiai gondolkodás szerint emellett befolyásolják a bolygóállások is. Erről: Ali Ibn ABI RIGAL, *Jeles könyv a csillagok ítéletéről* = VÍGH Éva, szerk., i. m., 103–110; illetve Giovan Battista DELLA PORTA, *Az égi fiziognómiáról* = Uo., 231–245.

4 Meggyőzően erről legutóbb: TÓTH Orsolya, *Description of Handwriting: Physiognomic Portraits in Nineteenth-Century Novels*, Primerjalna knjževnost (Ljubljana), 42/2 (2019), 35–49.

5 PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* = P. J. *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 550–585; erről különösen: 581.

6 PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1923, II, 160–162.

Ameline pedig nem érti, férje hogyan lehet ennyire érzéketlen, miért nem képes felfogni: mindegy, hogy a gyerek kié, vagy milyen körülmények között fogant, az ő számára a saját gyermeke, akinek ő az anyja. A konfliktusban az anyaság és a gyermek eltérő képzeleti kerülnék konfliktusba. A Florestán-féle dinasztikus, leszármazási családmodellben a törvénytelen gyerek nyilvánvalóan nem a család része; Ameline számára azonban az anyaság sokkal közvetlenebb, testi viszony, amit nem a név jelöl, hanem a testi összetartozás (ezért is szeretné szoptatni, és saját maga dajkálni a gyermeket).⁷

Megértési nehézségek azonban nemcsak a házastársak között támadnak, hanem a kései értelmező számára is. Nehezen érthető, hogy a *Ködképek* Florestán grófja hogyan lehet annyira igazságtalan Ameline/Cecillel szemben, hogy eltaszítja magától, hiszen éppen ő, Florestán volt hűtlen. Ameline teljesen ártatlan abban a házasságtörésben, amelybe a férje könnyelműsége és a szobalány (Ágnes) jó szándéka sodorták. A beszély nemeslelkűnek állítja be Florestánt, aki szereti a feleségét, csak kissé könnyelmű – és számunkra teljes mértékben értelmetlenül hagyja a rögeszmés gyűlöletet, amivel a férj a törvénytelen gyerek és később saját felesége ellen fordul.

Ugyanígy nehezen érthető a „torzszülöttség” kérdése is. Kezdetben gondolhatunk arra, hogy a megszületett gyermek magán viseli a fogantatás erőszakos vagy természetellenes körülményeit, és ezért „torz”. Ám ha a szöveget figyelmesen, szorosán olvassuk, akkor úgy tűnik, a gyermek torz vonásai mindössze félvér származásából erednek. Az elbeszélés leírásaiból csak annyi derül ki, hogy a fiúnak „kondor fekete” haja, lapos orra és barna bőre van. Vagyis mindaz, ami a regény szereplői (elsősorban Forestán) számára visszatetsző, undort és iszonyodást vált ki, pusztán annyi, hogy a gyerek nem fehér bőrű és szőke. Ennek azonban még a 19. század – a mi számunkra idegen – antropológiai nézetei felől nézve sem kellene feltétlenül az idegenség és az iszonyodás ilyen heves reakcióit kiváltani. Fekete bőrű regényalakok kifejezetten szépek és vonzók is lehettek a korszakban. Akár az életművön belül is találunk ide vonatkozó példát: a *Poharazás alatt* című beszélyfüzérben szereplő Taddé doktorban komoly vonzalom támad a gyönyörű Mataba iránt, aki az indián törzsfőnök legidősebb fiának bájos felesége, és bár nem fekete, de európai szemmel nézve éppúgy egzotikus, „rézbőrű”, indián asszony.

A *Ködképek* közvetlen előzményének tekinthető Jósika Miklós-regényben, *A könnyelműekben* (1837) éppenséggel annyira szépséges a fekete bőrű nő, Ázála, hogy a cselekmény minden bonyodalma az ő ellenállhatatlan vonzerejéből származik. A regény főszereplője, az erdélyi származású Serédi Iván amerikai útja során beleszeret Motabunak, a volt rabszolgának a feleségébe. Ázála szintén rabszolga volt, Motabu még kislány korában váltotta meg, és taníttatta, hogy a maga számára hű feleséget neveljen a lányból. Serédi (aki az elbeszélés szerint a nők kedvence) megpróbálja Európába szöktetni Ázálát, hogy ott boldogan, szabadon élhessenek együtt. Serédi szöktetési terve azonban meghiúsul, Motabu rájön felesé-

⁷ Vö. Elisabeth BADINTER, *A szerető anyja: Az anyai érzés története a 17–20. században*, Debrecen, Csokonai, 1999.

ge hűtlenségére, és féltékeny dühében megöli az asszonyt. A regény második felét tulajdonképpen Motabu bosszújának elbeszélése teszi ki. Motabu álnéven Serédi szolgálatába áll, akinek megnyeri bizalmát. Évekig tervezett bosszúját akkor hajtja végre, amikor Serédi újra szeret, és feleségül veszi a bűbajos Idalit. Mézesheteik alatt Motabu egy éjjel bezárja a pincébe Serédit, és Serédi hálóköntösébe bújva belopódzik a férjét farkasvadásztól hazaváró Idali hálószobájába. A *Ködképek*-hez hasonlóan a vétlen-házasságtörésből itt is mulatt gyermek születik. Bár Idali és Serédi sosem heverik ki a történeteket, és házasságuk sem áll helyre az eset után, de később születik egy szép, szőke fürtös kislányuk, és végül némi megnyugvásra lelnek. A keretesen felépülő elbeszélésben Ázála, Motabu, Serédi és Idali történetét a végzetes éjszakából született félvér fiú, George emlékiratából ismerjük meg. George átadja visszaemlékezéseit barátjának, Árkosinak, aki később feleségül veszi Serédi Idát, a törvényes származású, immár felnőtt szőke lányt. Így a regény végére a második generáció története kiengesztelésül szolgál az olvasó számára.

A két regény szüzséjének magja (fekete férfi – fehér asszony, összecserélt szerepek, helyettesített együttlét, büntelen házasságtörés, félvér gyermek) azonos, a két regényíró azonban nem egészen ugyanúgy dolgozza fel az anekdotát. A *Ködképek* szövege elhallgatja a vörös szobában történeteket. Nem tudjuk meg, hogy Ameline vajon a sötétben összetévesztette-e Jágót Florestánnal, és lélekben a férjét ölelte-e, vagy erőszak történt a vörös szobában, esetleg felismerte az érkezőt, de együttlétük mégsem volt erőszak. Jósika azonban nem hagy kétséget olvasójában afelől, hogy mi történt Motabu és Idali között. Motabu, miután Serédit a pincébe zárta, felsiet Idalihoz:

„Fojtott lélekzettel siet szobájába, hol Serédinek előre elkészített háló-öltözetét vevén magára, s néhány cseppel áztatván meg azt egy illat-üvegcséből, melyet Serédi használni szokott, lábhegyen csuszott azon terembe, melyből Serédivel kiindultak kevéssel ezelőtt. A tágas kandallóban csak halkkal pislogott a porlott zsarátnok; Motabu hamuval fődé azt be, s halada tovább, jobbra-balra tekintve, s meg-megállva. Minden sötét, minden néma volt; [...]. Már benn volt, benyomván újra az ajtót maga után, a szőnyeggel bevont padlaton Serédi ágyáig haladott.

A néma csenden keresztül szinte hallható volt Motabu szívének dobogása.

Néhány percz mulva Idali mélyen sohajtott, s megszólalt: Vad farkas leső! itt vagy-e valahára? s a szóló elnémult.

* * *

Egy hosszú óra után nyílt meg Idali ajtaja újra, de nem oly gondos vigyázattal mint előbb; végig nyitva maradott az; s a téli hold a melléktérnek magas ablakán keresztül árasztá kísérteti fényének egész özönét a sötét szerezcsenre.

– Újra távozol, Iván, kiálta fel félálmosan Idali.
 Pokoli gúnykacaj volt a szerecsen felelete.
 Idali odatekintett: – Mi ez? Egek! – hol vagyok? – Iván! – oh, oh! – ez irtózatoss!⁸

Majd később, az eset következményeinek leírásakor a regény narrátora gondosan megmagyarázza olvasójának, ki milyen lelkiállapotba került és miért:

„Lelkében meg volt Serédi győződve Idali ártatlanságáról, tudta, hogy az könnyelműségének [mármint Serédi saját könnyelműségének] áldozatja; mindezt tudta, s mégis az indulatok árja, mint a sziklába csapkodó hullámtörés rántá őt el, s újra vissza nejehez; azon óra, azon iszonyú óra! sötét elválasztó falként állott közte s Idali között, kinek lelke a sorstól összezúzva egészen képessé vált, ön s férjének helyzetét fölfogni.”⁹

A *Könnyelműek*ben Serédi teljes mértékben meg van győződve felesége ártatlanságáról. A *Ködképek*ről azonban mindez nem mondható el. Ott, úgy tűnik, Ameline anyai érzései gyanút keltenek Florestánban a vörös szobában történtekkel kapcsolatban:

„– Ameline, ugyan hogyan tehessem be valaha magamat azon csodálatos, azon beteges hangulatba, mely a tiéd? Te mintha ellensége lennél jó nevednek és családunknak, kebleden melengeted a kígyót, mely mérges nyelvvel mindig tévedéseinket fogja sziszegni. Te a bűnt, melytől legalább érzéseid tiszták, a világnak felmutatni akarod, hogy létezése felől senki sem kételkedjék. Te szeretettel csókolod meg a gyalázatot [...]. Édes nőm, ez egy lélekbetegség.”¹⁰

Majd ugyanennek a vitának a végén:

„– Az anyaságra, kedvesem, vagy az oltár joga és az eskü kötelessége kell, vagy legalább a hűtlen szerelem, a vétkes vonzódás és a könnyelműség. Vagy erény kell rá, vagy legalább tudalma a bűnnek. Melyik cím alatt állítod magad anyának?”¹¹

A Kemény-életműben nem ritka, hogy a szerző Jósikával verseng. Kemény számos, Jósika által korábban megírt témát, történetet dolgoz fel később; kettejük poétai versengése közismert a szakirodalomban.¹² A *Könnyelműek* és a *Ködképek* ese-

8 JÓSIKA Miklós, *A könnyelműek*, Bp., Franklin Társulat, 1911, 171–172.

9 *Uo.*, 180. [A szögletes zárójeles betoldás tőlem – K. Zs.]

10 KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő – Ködképek a kedély láthatárán*, Bp., Unikornis, 1996, 287.

11 *Uo.*, 289.

12 Ezt is említi legutóbb: S. LACZKÓ András, *Kemény Zsigmond indiánjai: A Poharazás alatt Amerika-ábrázolásáról*, Verso, 2019/3, 56–78.

tében nemcsak a cselekmény magját veszi át Kemény, hanem részben az elbeszélés módját, az összetett narrációs felépítést is. Mindkét regényében keretes szerkezetbe illeszkedik a visszaemlékező történetmondás: George emlékiratait Árkosi olvassa végig a regényben, míg Keménynél Cecil szóbeli elbeszéléséből Várhelyivel együtt ismerjük meg Ameline/Cecil történetét. Mindkét regényre jellemző, hogy az elbeszélők (George és Cecil) saját élettörténetük végzetes eseményeit mesélik el (írásban emlékiratként, illetve szóban elbeszélésként). Azonos a két diegetikus befogadó személyes érintettsége is: Árkosi itt ismeri meg későbbi menyasszonyának családtörténetét, Várhelyi pedig nyilvánvalóan érintett befogadója Cecil élettörténetének, hiszen vonzódik az elbeszélőhöz. Keménynek Jósika Miklóshoz írott leveléből is tudjuk, hogy kifejezetten nagyra értékelte az idősebb szerző kortárs, magánéleti témájú regényeit, nemcsak a széles körben méltatott történelmi regényeket.¹³ Így különösen érdekes lehet, hogy a történetnek és az elbeszélésnek melyek azok az elemei, amelyek lényegileg másként jelennek meg Keménynél. Ami a főszereplők lélektani indokoltságát illeti, a legnagyobb különbség, hogy Serédivel szemben Florestánnak egyáltalán nincs büntudata, viszont komolyan ellenségessé válik feleségével (és a törvénytelen gyerekekkel) szemben. Ameline pedig – ahelyett, hogy vádolná férjét, amiért miatta került ebbe a helyzetbe – minden lehetséges módon megpróbál a férje kedvében járni, legalábbis válaszukig.

Amikor a *Ködképek*ben megszületik a törvénytelen gyerek, Florestán magához rendeli a bábát a csecsemővel:

„Florestán indulatosan sétált a szobán végig. Elfordítá szemét az ajtó mellett álló bábától. De egy bős kíváncsiság gyötörte, s hosszas küzdelem után a csecsemő arcára tekintett, reménytelenül, csüggedten, fűrészszón, átszegezszón.

A kisdéd nyöszörgeni kezdett.

– Vigye kend hamar ki a szobából – kiáltá, kezével távozásra intve.”¹⁴

A gyermek Jágóra hasonlít, és nem Florestánra.

Jágó – a *mór* inas – neve és bőrszíne egyértelműen hívja elő a világirodalom leghíresebb mórjának, Othellónak a történetét. A Shakespeare-dráma több elemének inverz, összevont jegye is megjelenik a Kemény-elbeszélésben: fekete férfi–fehér nő, hűség–hűtlenség, házasságtörés, féltékenység. Hiányzik azonban az intrikus szerepköre, Jágónak csak neve került át a pretextusból, szerepköre nem. Jágó (a mór) neve önmagában is utal a féltékenységre és az eltérő bőrszínűek közötti vonzalomra. A *Ködképek*ben azonban nem a törvényes férj a fekete, mint az *Othello*ban, hanem a harmadik fél. Az *Othello* első felvonásának központi kérdése és konfliktusa, hogy Othello boszorkánysággal, varázssítallal, esetleg bűbájjal

13 „Aztán alaptalan fecsegés <,> historiai regényeidnek magasztalása jelen korunkból meritett műveid’ rovására. Vahotnál különb író is bajosan fogná bizonyítani azoknak becset ezek felett. Mint két nemben hü jellem- és korfestő vagy ’s mester az események szövésében.” – KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, Bp., Balassi–ELTE, 2007, 43. 1845. március 15-én kelt levél.

14 KEMÉNY, *Férj és nő – Ködképek...*, i. m., 271.

nyerte-e meg Desdemona szerelmét, vagy természetes módon. A dráma legtöbb szereplője számára ugyanis felfoghatatlan, elképzelhetetlen, sőt természetellenes, hogy egy olyan szép, fehér bőrű nő, mint Desdemona, hogyan lehet szerelmes egy fekete „szörnybe”. Ezt a közvélekedést használja ki később Jágó, erre alapozva tud (hamis) reményt kelteni Rogrióban és féltékeny gyanút Othellóban. A legerősebb szavakkal Barbantio, Desdemona apja érvel amellet, hogy a lánya nem lehet szerelmes a „torz” Othellóba:

„BRABANTIO.

Czudar zsvivány! Hová tőd lányomat?
 Elbűvöléd őt, átkozott kuruzsló!
 Ám minden ép érzékű mondja meg:
 Hogy egy ilyen szép, boldog, tiszta szűz,
 S a házasságtul idegenkedő,
 Ki annyi kérőt útasíta el,
 Gúnynak kitette volna-é magát
 (Ha nem bűbáj kötné el ép eszét)
 Elszökve honról, ily gyalázatos
 Szörnyhez, minő te vagy, ki nem gyönyört,
 Iszonyt ígér csak? Ám ítélje meg
 Egész világ, hisz kézzel fogható,
 Hogy rút varázs nyere meg őt neked,
 Érzékeit tilalmas bájítallal
 Kábítva el. Vizsgálatot kívánok,
 S vádollarak íme nyiltan, hogy csaló,
 Országcsaló vagy, s átkozott kuruzsló.”¹⁵

„BRABANTIO.

A lány
 Félénk, szemérmes, úgy hogy önmaga
 Mozdulatára elpirult – s e lány,
 Kor, faj, természet, minden ellenére
 Megszeretné azt, kire nézni is
 Irtózatos? Nem! Oh az nem lehet,
 Hogy a tökély s természet így csalódjék!
 Az elme kénytelen pokolbeli
 Csalást keresni itt. Megújítom
 A vádat ím: véringerlő szerek
 Vagy átkozott szesz segedelmivel
 Nyere meg őt.”¹⁶

15 William SHAKESPEARE, *Othello, a velencei mór*, ford. Szász Károly, Arcanum, 1. felvonás, 2. szín. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ShakespeareMagyar-william-shakespeare-osszes-muvei-1/tragoediak-4/othello-a-velencei-mor-5/>

16 *Uo.*, 1. felvonás 3. szín. [A kiemelések mindkét idézetben tőlem, K. Zs.] Az *Othello* a 19. századi magyar színjátszás egyik legnépszerűbb, legtöbbet játszott Shakespeare-drámája volt. Többek között kedvenc szerepe volt az ifjú Katona Józsefnek, de játszotta az idősebb Lendvai is. Népszerűsége miatt olyan közismert történetnek számított, amit Jágó neve a korabeli olvasókban mindenképp felidézett. Az *Othello* recepciótörténetéről a magyarországi színjátszásban lásd Szász Károly *Bevezetését* az idézett kiadásban.

A felvonás végére a dráma első konfliktusa megnyugtató lezárásra lel: Othello és Desdemona tanúságot tesznek a velencei Doge előtt kölcsönös, önként támadt szerelmükről. Az *Othello* szövegbeli megidézése nemcsak a féltékenység és a vélt hűtlenség témáját hozza magával a 19. századi elbeszélésbe, hanem egyúttal azt is elképzelhetővé teszi, hogy létezhet vonzalom, sőt szerelem az eltérő rasszhoz tartozók között.

A vörös szobában fogant gyermek Jágóra hasonlít. A mai olvasó számára ennek nyilvánvaló a jelentése: a gyerek a vörös szobában fogant, Jágó a biológiai apa, és (bár Florestán a nevére vette) Jágó arcvonásait, bőrszínét és rassz-jegyeit örökölte. Öröklés és hasonlóság, öröklés és képzelet fiziognómiai viszonya azonban a korszakban korántsem ennyire egyértelmű. A gyermek hasonlósága szüleihez sokrétű és jóval bonyolultabb kontextusban értelmezendő. A témának – öröklés és képzelet, szülő–gyerek hasonlóság – kanonikus és közismert irodalmi szöveghelye a korszakban Goethe *Vonzások és választások* (1809) című regénye, ahol Eduárd és Charlotte gyermeke nem a biológiai szülőkre hasonlít, hanem Ottiliára és a kapitányra, akikre a szülők gondoltak szeretkezés közben.¹⁷

„Ottilia a gyermekre mutatott.

Eduárd megpillantja és elámul.

– Nagy Isten! – kiáltott fel. – Ha okom lenne kételkedni feleségemben és barátomban, ez a külső rettentően ellenük tanúskodnék. Hát nem az őrnagyot formázza? Ilyen hasonlóságot még sohasem láttam.

– Dehogyan? – felelte Ottilia –, mindenki azt mondja, hozzám hasonlít.

– Lehetséges? – kérdezte Eduárd. Ebben a pillanatban a gyerek felnyitotta szemét, nagy, fekete, átható, mély és barátságos szemét. [...] Eduárd leborul a gyerek elé, kétszeresen térdelt Ottilia előtt.

– Te vagy az! – kiáltott. – A te szemed. [...] Borítsunk fátylat arra a boldogtalan órára, mely e gyermeknek életet adott. Vagy dúljam fel tiszta lelkedet azzal a szerencsétlen gondolattal, hogy a férj és feleség elidegenedve ölelhetik egymást szívükre [...]. Mért ne mondjam ki a kemény szót: ez a gyerek kettős házasságtörésből született! [...] Hát tanúskodjék ellenem, s mondja el ez a gyönyörű szem a te szemednek, hogy egy egy másik nő karjában a tiéd voltam [...].¹⁸

A *Vonzások és választásokban* született gyermek hasonlósága a kapitányhoz és Ottiliához kissé ezoterikus gondolatnak tűnhet a mai olvasó számára, vagy legalábbis erős költői utalásnak. Az öröklésről való mai tudásunk nehezen összeegyeztethető azzal a gondolattal, hogy a vágyakozó képzelet rajzolja a magzat arcvonásait, nem pedig a gének. Ameline és Idali gyermekei sötét bőrrel születnek:

¹⁷ A Goethe-szöveghely részletes fiziognómiai elemzését lásd: Graeme TYTLER, *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1982, 245–246.

¹⁸ Johann Wolfgang GOETHE, *Werther szerelme és halála – Vonzások és választások*, Bp., Európa, 1963 (Goethe válogatott művei, regények, 1), 317.

nincs ebben semmi meglepő, hiszen tudjuk, hogy fekete bőrű az apa. Különös, értelmezésre szoruló jelentése – legalábbis a mai olvasó számára – a Goethe-szöveg-helynek van, ez az, ami magyarázatra szorul. Ma már legfeljebb költői igazságként tudjuk belátni, hogy a regény világában létezhet olyan szerelem, amely felülírja a természet törvényeit. Hogyha azonban a fenti regényeket nem a mai genetikai tudásunkkal, hanem irodalomtörténeti előzményeikkel, az öröklés és képzelet téma kultúrtörténeti hagyományozódásával és saját koruk, a 18–19. század természet-tudományos nézeteivel vetjük össze, akkor a szövegek és azok szereplői másként válnak érthetővé.

Johann Caspar Lavater fiziognómiai fragmentumai 1775-től jelentek meg, és hamarosan az európai könyvkiadás bestsellerévé váltak. A metszetekkel gazdagon illusztrált, nagyalakos és a zsebkönyv-formátumú olcsó kiadások gyors egymásutánban követték egymást. A szövevényes kiadástörténet 1810-re ötvenöt (!) különböző kiadásról tud.¹⁹ Szokoly Viktor magyarítása 1864-ben jelent meg, *Arcisme és phrenológia* címmel:

„Minél nagyobb szerelem és a szülők szívében minél – ugymond Lavater – szíveik minél teljesebbek tiszta és hü vonzalommal, s minél természetesebben olvad össze az atya és anya ezen néma szerelme: annál nagyobb mértékben lesznek gyermekei arckifejezései mindkettejük arckifejezéséből összetettek. Az ily szerelem, az ily vonzalom bizonyos foku képzelő erőt is föltételez, mely a szeretett tárgy alakját magában megtartani képes. [...] Az anya képzelődése nagyon sokat hat a gyermek esetleges vonásaira, vagy annak hibáira.”²⁰

Lavater *Fiziognómiai töredékeinek* 4. kötetében (5. fejezet, IX. fragmentum) tárgyalja a szülők és gyermekek közti hasonlóságot.²¹ Lavater elsősorban azt vizsgálja, hogy mely tulajdonságok öröklődnek inkább az anyától és melyek inkább az apától, illetve, hogy a hasonlóság hogyan változik, módosul a gyermek életkora szerint. A fragmentum vége felé tér ki Lavater arra a fiziognómiai közhelyre, hogy a gyerek sokszor nem a szüleihez hasonlít. Ezekben az esetekben az anya képzelőereje határozza meg a gyermek arcvonásait:

„Hogy e vonatkozásban milyen mérhetetlenül sok múlik az anya képzelőerején, az abból is igazolható, hogy az anyák második házasságából született gyerekei néha meglepő hasonlóságot mutatnak az első férjjel, legalábbis az arckifejezéseikben. Az olaszok csapongó képzelete még ennél is messzebbre, nyilvánvalóan túl messzire szárnyal,

19 A kiadástörténetről lásd: John GRAHAM, *Lavater's Essays on Physiognomy: A Study in the History of Ideas*, Berne – Frankfurt am Main – Las Vegas, Peter Lang, 1979 (European University Studies, 18).

20 SZOKOLY Viktor, *Arcisme és phrenológia, minden rendű olvasó számára*, Pest, Hartleben, 1864, 113–114; a családi hasonlatosságról általában: *Uo.*, 112–117.

21 Johann Caspar LAVATER, *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe*, Band 4, Leipzig u. a., 1778, 326–330.

amikor arról a gyerekről, aki rendkívüli mértékben hasonlít az anya férjére, azt feltételezik, hogy házasságon kívül fogant, hiszen, állítják, az anyák képzeletében egy ilyen gyalázatos vétség elkövetése közben élénken él férjük és esetleges közbelépésének képe. De ha ennek a félelemnek tényleg ekkora lenne a hatása, akkor az így fogant gyerekeken nemcsak anyjuk férjének arcvonásai jelennének meg, hanem egyúttal a haraggal és bosszúval telt arckifejezés is, amely nélkül a házasságtörő asszony nem tudja elképzelni a férj közbelépését, mert amitől voltaképpen fél, az ez az arckifejezés – és nem maga a férj.”²²

A vizsgált téma architextusa Héliodórosz *Sorsüldözött szerelmesek* (Kr. u. 3. század) című regénye. Úgy tűnik, fekete és fehér bőr, öröklés és képzelet témája egyidős az európai regényírással. A *Sorsüldözött szerelmesek* szövevényes cselekményének kiindulópontja, hogy Perszinna, a fekete bőrű etióp királyné fehér bőrű kislányt szül. Hogy megvédje magát a hűtlenség vádjától és Kharikleiát (a fehér kislányt) férjének bosszújától, a csecsemőt néhány ismertető jel kíséretében kitevzi a pusztába és a jó szerencsére bízva. A felnőtt királylány felismerése a regény legvégén megoldja a bonyodalmakat, ám Perszinnának, a királynénak előbb még tisztáznia kell magát. Ebben Sziszmithrész, a bölcs lesz segítségére:

„– [...] Mondd, miként lehetséges, hogy nekünk, akik mindketten etiópok vagyunk, megmagyarázhatatlan módon fehér bőrű gyermekünk szülessék?

Sziszmithrész éles pillantást vetett a királyra [...].

– [...] Én ebben nem találok semmi kivetnivalót. Minket, bölcsket, nem a többi ember tetszése vagy nem tetszése irányít, mi egyedül a szépet és jót tartjuk szem előtt, az a legfőbb vágyunk, hogy lelkiismeretünk szerint cselekedjünk... Ami pedig a lány színét illeti, a kendő megoldja a látszólagos nehézséget: Perszinna bevallotta, hogy Androméda képére nézett, míg együtt voltatok, és a gyermek a lelkébe bevésődő képhez vált hasonlónak. Egyéb bizonyítékokat is kívánsz? Ott az eredeti, ám nézd meg, mennyire hű mása ennek a lánynak a festmény Andromédája!

A király parancsára a szolgák leemelték és elhozták a helyéről a képet. Mikor felállították Kharikleia mellé, egyszerre hatalmas zaj és tapsvihár keletkezett [...]. A festmény megszólalásig hasonlított a leányhoz.”²³

22 Johann Caspar LAVATER, *Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet előmozdítására II. (részletek)*, ford. PÁLFY Eszter és SZOLNOKI Anna, Verso, 2020/2, 151–160, 159.

23 HÉLIODÓROSZ, *Sorsüldözött szerelmesek: Etiópiai történet*, Bp., Helikon, 1964, 310–311.

A *Sorsüldözött szerelmesek* a 16. századtól vált újra ismertté, számos kiadásban terjedt Európa-szerte. Magyarul többek között Gyöngyösi István verses feldolgozásában (1700) és Dugonics András prózai (1798) fordításában is megjelent.²⁴ Perszinnának szerencséje volt, hogy csak egy festményre hasonlított a kislánya, ami meglehetősen ártatlan hasonlatosság. A Galeotto Marzio anekdotájában szereplő fejedelemasszony jó hírért azonban gyermekeinek férjéhez való nagyfokú hasonlatossága sem tudta megvédeni.

„Egyszer lakoma közben a királyi asztalnál tréfás beszéd járta éppen, és szó esett egy fejedelemről, akinek a felesége oly mértékben készen állott bárkinek a kedvére tenni, hogy utcalánynak tartották. Egy nem éppen bárdolatlan elméjű férfiú azonban védelmezni próbálta az asszony jó hírért, mondván, hogy gyermekei a férjéhez hasonlítanak:

– Ha ez az asszony házasságtörő volna, ahogy ti gondoljátok, akkor a szeretőjéhez, nem pedig a férjéhez hasonló fiakat szülne.

Azt hitte ugyanis, hogy a fiak törvényességének legfőbb bizonyítéka, ha hasonlítanak szülőjükre. Ekkor Mátyás király mosolyogva így szólt:

– Te se mondanád ezt még egyszer, ha átlapoztad volna a bölcsesség könyveit. Sőt, azt állítanád, hogy a gyermeknek apjához való hasonlatossága inkább vall házasságtörő, mint becsületes asszonyra. Az asszonyok ugyanis, mikor szeretőjüket ölelik, szüntelenül férjükre gondolnak, mert rettegnek, hogy férjük tetten éri őket. Innen van aztán, hogy ez a heves képzeleti játék a szülők képét vési a magzatokba. A legélesebb elméjű bölcsek, a legkiválóbb orvosok és tömérdek példa bizonyítja, hogy a képzelet műveli mindezt.

Az asszony védelmezője elpirult, mi pedig kacagva és tele vidámsággal állítottuk, hogy ez így van, felismertük, mint Avicenna tanúsítja, a lélekben megvan az erő a dolgok megváltoztatására [...]”²⁵

Úgy tűnik, hogy a születendő gyermek kinézete mindenképp a hűség–hűtlenség, illetve a feltételezett házasságtörés kontextusában értelmeződik. A gyermek kinézete minden esetben a szülőkről, és elsősorban az anya képzeletéről árulkodik. Ugyanakkor fiziognómiai kontextusban a hasonlóság kétélű fegyverré válik. A gyermek arca – bárkire is hasonlítson – éppannyira értelmezhető a biztos hűség és a kétségtelen hűtlenség bizonyítékaként is. A félelem és a vágy ugyanúgy

24 RAJKA László, *Heliodoros Aithiopiájának feldolgozásai a magyar irodalomban*, Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1917.

25 Galeotto MARZIO, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, Bp., Helikon, 1977, 11–12. – Galeotto Marzio természettudományos (asztrológiai, orvosi és fiziognómiai) műveltségének kontextusáról lásd: BÉKÉES Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, Bp., Balassi, 2014 (Humanizmus és reformáció, 35); a fenti részlet értelmezéséről: *Uo.*, 82.

a képzelet erőiként hat, és a felidézett, elképzelt képet, akár azért, mert vágyott, akár azért, mert rettegett: a születendő gyermek arcára írhatja. A gyermek arcának fiziognómiai értelmezése éppúgy alkalmas a nő erkölcsi felmentésére, mint arra, hogy házasságtöréssel vádolja őt. A genetika előtti természettudományos gondolkodás számára a gyermek hasonlóságának vagy eltérő arcvonásainak nem biológiai, hanem *képzeleti* magyarázata volt.

Bárkire is hasonlítson a gyerek: akár arra a férfira, akivel az anya együtt volt, akár valaki egész másra (láttuk, még egy festményre is hasonlíthat), a hasonlóságnak minden esetben a képzelőerő, a teremtő képzelet a magyarázata. A képzelet a lélek olyan működése, amely testi változásokat képes előidézni, közvetítő erőként hat test és lélek között. Vagyis nem arról van szó, hogy ha a „valódi” biológiai apára hasonlít a gyerek, akkor annak természettudományos oka van, míg ha valaki (valami) másra, akkor annak ezoterikus, rejtélyes oka lehet. A genetika előtti öröklés elméletében minden esetben a képzelet a hasonlóság oka. A magyarázatok különbsége pusztán abban áll, hogy a gyermek arcvonásait rajzoló anyai képzeletet a vágy vagy a félelem mozgatta-e. És így akár hasonlít a törvényes apára az arc, akár nem, pusztán értelmezés kérdése, hogy a hasonlatosság a hűségből (szerelem) vagy a hűtlenségből (félelem) ered-e. A genetikai alapú apaság-vizsgálatok csak az anya tetteit képesek ellenőrizni – gondolatait nem. A szülő–gyerek viszony fiziognómiai értelmezése azonban a nő képzeletét is megpróbálja ellenőrizni, értelmezni és korlátozni.

A *Ködképek* történetének és szereplői viselkedésének megértéséhez a korokban közhelyes tudásnak számító fiziognómiai elméleteknek, valamint a téma irodalomtörténeti előzményeinek ismeretére is szükség van. A lavateriánus fiziognómiai gondolkodás a 19. századra a mindennapi társas érintkezést is meghatározó értelmezési keretté vált, és olyan közismert diskurzusnak számított, hogy a regényekben sokszor felesleges volt magyarázni a cselekmény fiziognómiai értelmezését, magyarázatát.²⁶ Az emberi öröklés kérdése ugyanakkor továbbra is rejtélyes, uralhatatlan és kiszámíthatatlan esemény maradt. A *könnyelműek*ben Jósika elbeszélője uralma alatt tartja az eseményeket és azok értelmezését is. A *Ködképek* azonban elhallgatásaival és kihagyásaival nem köti meg a vörös szobában történeteknek és a törvénytelen gyerek arcvonásainak olvasói értelmezését. Kemény úgy írja át a Jósikától örökölt témát, hogy kevesebbet mond és jóval többet hallgat el: ezáltal nyitva hagyja a történet értelmezését olvasói előtt. Jósikánál George *annak ellenére* hasonlít Motabura, hogy Idali az együttlét alatt azt képzelte, férjét, Serédit öleli. Keménynél a „torzszülött” Jágóra hasonlít, de nem tudjuk meg, mi a hasonlóság oka. Vajon *annak ellenére* hasonlít rá, hogy Ameline Florestánra gondolt a

²⁶ Angliában például jellemzően fiziognómiai szempontok alapján választottak cselédet (vagy akár házastársat is). Lásd erről: Melissa PERCIVAL, *Johann Caspar Lavater: Physiognomy and Connoisseurship*, *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 26/1 (2003), 77–90; Sharrona PEARL, *About Faces: Physiognomy in Nineteenth-Century Britain*, Cambridge, Harvard UP, 2010.

vörös szobában, vagy *éppen azért*, mert Ameline felismerte és iszonyodott tőle az együttlét alatt, vagy valami más magyarázata van a hasonlatosságnak? Ameline ugyanolyan anyai szeretettel fordul fia, mint lánya felé. Ez a tény és a gyermek bőrszíne együttesen: Ameline ellen vallanak. A bőrszín azt jelzi, nem biztos, hogy erőszak történt a vörös szobában.

Összefoglaló

Kemény Zsigmond és Jósika Miklós a 19. századi magyar irodalom – Jókai mellett – legjelentősebb írói. Regényeik értelmezése ugyanakkor a mai olvasó számára sokszor hozzáférhetetlen, idegen eszmetörténeti kontextusokba ágyazódik. A tanulmány a 19. századi regényekben megjelenő szülő–gyerek hasonlóság fiziognómiai jelentéseit vizsgálja, és ezzel a tárgyalt regényeket európai irodalomtörténeti és eszmetörténeti kontextusukba állítja. A regények értelmezése így felmutatja azt a gazdag és erős európai eszmetörténeti áramlatot, amellyel a tárgyalt regények élénk párbeszédben állnak.

Parent-child similarity in literature before the age of genetics. Physiognomic interpretation of the novels of Zsigmond Kemény and Miklós Jósika

Besides Jókai, Zsigmond Kemény and Miklós Jósika are inevitably the most significant writers of nineteenth-century Hungarian literature. At the same time, the interpretation of their novels is embedded in foreign historical contexts that are often inaccessible to the present-day reader. This study examines the physiognomic meanings of parent-child similarity in nineteenth-century novels, and thus situates the discussed novels in their context of European literary and intellectual history. Such an interpretation of the novels reveals the diverse and strong current in the history of European ideas with which the novels in question engage in a lively dialogue.